Indian Streams Research Journal
ISSN 2230-7850
Impact Factor : 2.1506(UIF)
Volume-4 | Issue-3 | April-2014 Available online at www. isrj.net

सोलापूरचा सामाजिक इतिहास

कोडलकर ए.व्ही.

प्रमु□, इतिहास विभाग ,क.भा.पा.महाविद्यालय,पंढरपूर

प्रस्तावना :-

स्वातंत्र्य संग्रामातील सोलापूर शहर या विषयावर अभ्यास करत असताना सोलापूर मधील सामाजिक पार्श्वभूमीचाही विचार करावा लागतो. ऐतिहासिक घटना आणि समाज यांचा फार जवळचा संबंध असतो. कारण समाजातील एखादा घटकच इतिहासासाठी योगदान देणारा महत्त्वपूर्ण असा राजा, प्रधान, स्वातंत्र्यसेनानी किंवा एखादा क्रांतीकारक असा असतो. समाजामधील कोणत्याही घटनेचा इतिहासावर परिणाम घडत असतो किंवा अशा घटनांचे सादपडसाद इतिहासावर उमटलेले असतात. म्हणूनच सामाजिक परिस्थिती अभ्यासणे गरजेचे असते. सोलापूर शहरात जेव्हा स्वातंत्र्य संग्रमात लष्करी कायदयासारखी घटना घडली तेव्हाच सोलापूरच्या समाजीचे एक वेगळे योगदान भारतासह इंग्रजांच्याही नजरेस आलेले होते. सोलापूरच्या प्राचीन, मध्ययुगीन आणि आधुनिक काळातील समाजाचे परिक्षण करण्यासाठी अनेक मुद्द्यांचा वापर करावा लागतो.

प्राचीनकाळी सोलापूर हे एका महत्त्वपूर्ण असणा-या व्यापारी मार्गावर वसलेले ठिकाण होते. त्यामुळे सोलापूरात विविध जातीजमातीचे लोक राहत होते. सोलापूर शहर हे पूरातन काळापासून व्यापारी केंद्र म्हणून विख्यात असल्याचा पुरावा मिळतो.[११]
प्राचीनकाळी सोलापूर शहरात राहणा-या विविध जाती जमातीची माहिती सोलापूरच्या गॅझेटमध्ये मिळते. त्यानुसार ब्राम्हण, क्षत्रिय, वैश्य शुद्र, वाणी, पद्मशाली, लिंगायत, साळी, कौष्ठी, माळी इ. जातीजमातींचा उल्लेख गॅझेटने केलेला आहे. समाजामध्ये धनगर, मराठा कुणबी या ही जाती होत्या. त्याबरोबरच मुस्लिम, ख्रिश्चन आणि पार्शी या ही धर्माच्या विविध जातीजमाती सोलापूरात राहत होत्या. जातीजमातीनुसार त्याचे व्यवसायही सोलापूरात चालत असत. वेदोक्त अधिकार वापरणारा ब्राम्हण समाज, लेख□, व्यापारी मा□, कारागीर, कलाकार वर्ग येथे राहत असे. पशुपालन, मासेमारी इ. व्यवसायांच्या जोडीला धनिकांची चाकरी करणारा वर्गही सोलापूरात राहत होता. अशारीतीने सोलापूरातील विविध जातीजमातीचे परीक्षण सोलापूर गॅझेटमध्ये दिलेले आढळते.[१२]

सोलापूरात राहणा-या ब्राम्हणांच्या विविध जातींचा उल्लेखही गॅझेटमध्ये आलेला आहेच. ब्राम्हणांमध्ये देशस्त, देवरुक ब्राम्हण, गोलका गुजराथी ब्राम्ह□, □-हाडे ब्राम्हण, कोकणस्थ ब्राम्हण, मारवाडी ब्राम्हण, रामाणुजी ब्राम्हण, कणोजी ब्राम्हण, शेणवी, तेलं□

ब्राम्हण, तिरगुल ब्राम्हण, विदुर ब्राम्हण, कायस्थ प्रभू, मुदलियार ब्राम्हण इत्यांदीचा उल्लेख मिळतो. या सर्व ब्राम्हण जाती त्यावेळी सोलापूरमध्ये राहत असल्याचे समजते.[१३] सोलापूरात जो व्यापारी वर्ग राहत असे त्यामध्ये सुध्दा विविधता होती. आगरवाड, भाटिया, गुजराथी वाणी, काशी कापडी, कोमटी, लिंगायत, वाणी, लोहार, मारवाडी वाणी आणि वैश्य वाणी इत्यादींचा समावेश व्यापारी वर्गात होत असे.[१४] सोलापूरला प्राचीन काळापासून राहत असलेले शेतकरी हे तीन प्रकारचे होते, त्याला हटकरी, मराठी, कुणबी आणि माळी असे म्हटले जाई. यापैकी हटकरी समाज विजापूराकडून आलेला होता. तर मराठा समाज हा कराड, सातारा येथून आलेला होता. अशारीतीने सोलापूर शहरामध्ये शेतकरी वर्गाच्या वरील जाती राहत होत्या.[१५] वरील जातीशिवाय सोलापूर शहरामध्ये इतरही अनेक जातीजमाती राहत होत्या. माळी हा समाज सुमारे २४ हजाराच्या आसपास या शहरात होता. माळी असूनही त्यांची मातृभाषा मराठी होती. तसेच त्यांचा पेहरावही मराठयांसारखाच होता. शेतीशिवाय जनावरे, गुरे, पाळीव प्राणी आणि शेळया व मेंढया हे प्राणी ते पाळत असत. यांची दैवते म्हणजे अंबाभवानी, जनाई, खंडोबा, महादेव, तुकाई आणि विठोबा ही होती. मात्र माळी समाजाचे धर्मगुरु म्हणून ब्राम्हण वर्गालाच मान मिळत असे. मराठयांसारख्याच यांच्या रीतीभाती व व्यवहार होते. मृत व्यक्तीस पुरणे किंवा जाळण्याची पध्दत होती. माळयांच्या जोडीला विविध पध्दतीचे कारागीर या शहरात असत. कारागीरांच्या जवळजवळ तीस जाती असून ७४ ते ७५ हजार त्यांची लोकसंख्या होती. या कारागीरांमध्ये पेलदार, भांडारी, भुरुड, चांभार, गवंडी, घिसाडी, अतकरी इत्यादी जाती होत्या. याशिवाय पांचाळ नावाची एक जातही माढा तालुक्यात राहत असे. तसेच पाथरवट, पटवेकरी, रंगारी, साळी, सेनागार, सोनार, सुतार, शिंपी, तांबट, तांबोळी, न्हावी, परीट, वादक, घडशी, गुरव, होलार, मेंएपाळ, धनगर, गवळी, होळी, भुई इत्यादीही जातींचे वास्तव्य या जिल्हयामध्ये होते. सोलापूर जिल्ळयात सर्व जातीजमातींचे लोक राहत असत. त्यामुळे विविध जातीजमातींचे उल्लेख सोलापूर गॅझेटमध्ये मिळतात. कलाल, कामाठी, लोदी, परदेशी, रादीज इत्यादी जातीही येथे होत्या. याशिवाय ब-याच भटक्या व विमुक्त जातीजमातींचे वास्तव्य या जिल्ळयात असे. साधारणतः अशा आठ जाती या जिल्हयात होत्या. त्यामध्ये बेरड, भामटा, भिल्ल, कैकाडी, काटकरी, फासेपारधी, वडार, वंजारी या जातींचे उल्लेख मिळतात.

सोलापूर शहर आणि जिल्हयामध्ये मागासवर्गीय जातींचे प्रमाणही होते. त्यांच्या एकूण चार जाती या जिल्ळयात होत्या. ढोर, हलाल, मांग आणि महार या जातींचा उल्लेख मागासवर्गीयांमध्ये होत असे. सोलापूर जिल्हयामध्ये बिगारी या नावाचा समाजही राहत असे. या बिगारी लोकांच्या एकूण १३ जाती होत्या. त्यामध्ये दासरी, डीरी, गोसावी, गोंधळी, जंगम, जोहारी, डोंबारी किंवा कोल्हाटी इत्यादींचा विशेष उल्लेख करावा लागतो याशिवाय या बिगारींमध्ये वाघ्या, वासुदेव या जातीचाही समावेश होत असे.

सोलापूरात मुसलमानांची संख्या मोठी होती. ही परकीय जात म्हणून ओळखली जाई. मुसलमानांमध्येही अनेक उपजाती होत्या. त्यामध्ये मुसल, पठाण, शेख, सय्यद या जातींचा उल्लेख मिळतो. याशिवाय काही विशेष जातीही या शहरामध्ये होत्या. सुतार, जोहरी इत्यादी जातींचा उल्लेखही येतो. पेंढारी, वेढबिगार, चिकलगार अशा विशेष जातींचाही उल्लेख मिळतो. ख्रिश्चन आणि पार्शी समाजही या शहरात राहत असे.[१६]

सोलापूरात राहणा-या विविध जातीजमातींचा नुसत्या नावानिशी आढावा घेतला तरी जातींच्या संख्येची आणि विविधतेची माहिती मिळते. देशी विदेशी जातीची माणसे जातीजमातींच्या बोली भाषाही वेगळया होत्या. त्यामुळे सोलापूर हे विभिन्न भाषा बोलणारे शहर होते. हा बहुजातीय आणि बहुभाषिक असा एक जिल्हा होता. वर सांगितलेल्या सर्व जाती या हिंदू जातींमध्ये मोडणा-या जाती होत्या; परंतु अहिंदू असणा-या काही जातीसुध्दा या शहरात राहत असत. उदा. मुस्लिम, ख्रिश्चन, पाशी इ. याचाच अर्थ सोलापूरची संस्कृती ही जातीयता, बोलीभाषा, पोषाखपध्दती, देवधर्म, रुढीपरंपरा या दृष्टिकोनातून मिश्र संस्कृती होती. असे असले तरी त्यांच्यामध्ये एकता आणि समानता होती. कारण त्यांना सोलापूरातील समाज अशी संज्ञा प्राप्त झाली होती. विभिन्न, वैचित्रपूर्ण, विविधता या वैशिष्टयांची ही मिश्रसंस्कृती देशाप्रमाणेच

सोलापूरवर पारतंत्र्य आले तेव्हा केवळ सोलापूरातील जनता या नावाखाली संघटितरित्या ओळखली जाऊ लागली. जरी त्यांच्या समजुती, परंपरा, रुढी, श्रध्दा, अंधश्रध्दा, भाषा, दैवते, उत्पन्नाची साधने, विवाहपध्दती यांच्यात विविधता असली तरीही ते सोलापूरवासीय म्हणून ब्रिटिशांच्या काळात ओळखले जात होते. यासाठीच त्यावेळी पारतंत्र्य आले असताना त्यांच्या ध्येयाच्या आड कोणतीही बंधने आली नाहीत. सामुहिकरित्या त्यांनी येथील इंग्रजी सत्तेचा प्रतिकार केला. स्वातंत्र्य ही संकल्पना एवढी महान होती �ी त्यापुढे असणारी सर्व बंधने केव्हाच गळून पडली. समाज एकसंघ झाला, ब्रिटिशांच्या विरोधी लढला. १९३१ ला याच समाजाने सोलापूरची स्वातंत्र्य चळवळ केवळ महाराष्ट्र आणि भारतातच गाजवलेली नसून या स्वातंत्र्य चळवळीस जागतिक पातळीवर देखील नेऊन ठेवले.

एक नवा इतिहास, एक नवा मनू घडविण्याचे सामर्थ्य सोलापूरातील या समाजामध्ये होते. म्हणूनच सोलापूर शहरातील स्वातंत्र्य चळवळीचे पर्व अभ्यासण्यासाठी आणि या चळवळीचे महत्त्व लक्षात घेण्यासाठी सोलापूरच्या सामाजिक पार्श्वभूमीचा आढावा घेणे अत्यंत गरजेचे होते. तसा आढावा वरीलप्रमाणे घेतलेला आहे. सोलापूर शहरामधील १९३०-३१ ची स्वातंत्र्य चळवळ ही एक सामाजिक उत्क्रांतीच होती. तसेच ती एक सामाजिक क्रांतीही होती. या सामाजिक क्रांती उत्क्रांतीमधूनच सोलापूरची स्वातंत्र्य चळवळ आकराला आलेली होती. आजपर्यंतचा जागतिक स्वातंत्र्य चळवळींचा आणि राज्यक्रांत्यांचा इतिहास अभ्यासल्यास असे दिसते की, समाजाने साथ दिली म्हणूनच राजकीय परिवर्तन घडले. सामाजिक उत्थापन झाले. इ.स. १७८९ ची फेंच्र राज्यक्रांती एक महान अशी जागतिक घटना समजली जाते. शतकानुशतके अनियंत्रित राज्यसत्तेच्या पाशवी अत्याचाराखाली भरडल्या गेलेल्या फ्रेंच जनतेने सामुहिकरित्या आपल्या राजास नष्ट केले होते. या क्रांतीची तीन महान तत्वे जगाला आकर्षित करणारी ठरली. ती म्हणजे स्वातंत्र्य, समता आणि विवबंधुत्व ही होत. तथापि, ही जागतिक घटना इतिहासात तेव्हा नोंदली गेली की जेव्हा सामुहिक असा जनतेचा भव्य सामर्थ्यांचा आविष्कार निर्दशनास आला. सिसिली, नेपल्स येथील लढेही लोकलढे म्हणूनच ओळखले जाते. स्पेन येथील राज्यक्रांतीदेखील जनतेच्या सामर्थ्यामुळेच ए� महान जागतिक घटना ठरली. त्याप्रमाणेच भारतीय स्वातंत्र्य चळवळही जगाला प्रेरणा एक महान चिरंजीव अशी घटना ठरते. या भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीचा एक जिवंत आणि धगधगीत असा अग्निकल्लोळ सोलापूरच्या स्वातंत्र्य चळवळीच्या रुपाने जगासमोर येतो. त्याचे सर्व श्रेय सामाजिक शक्तीलाच दयावे लागते. कारण समाजाच्या पाठिंब्याशिवाय कोणतेही लाक्षणिक घटना कधीच घडत नसते.

सोलापूर स्वातंत्र्य चळवळीचे, लष्करी कायदयाचे आणि हुतात्म्यांच्या बलिदानाचे बीज येथील समाजामध्ये सापडते. विविधतेने नटलेला, सृजनशील असलेला, एकाच नाळेने बांधला गेलेला, उदयोग, प्रामाणिक, कष्टाळू असा हा समाज फार दिवस इंग्रजी जोखमीत राहणारा नव्हता. वेळ येताच सोलापूरच्या सामाजिक पार्श्वभूमीने सोलापूरच्या स्वातंत्र्य चळवळीस सर्वार्थाने हातभार लावलेला होता.

संदर्भः

१. सोलापूर गॅझेटीअर - पृष्ठ २३ ते २१३.

२. कित्ता - पृष्ठ २५ ते ४३.

३. कित्ता - पृष्ठ ४८ ते ८६.

४. कित्ता - पृष्ठ ८७ ते ९१.

५. कित्ता - पृष्ठ ९२ ते ९४.

६. श्री सिध्देश्वर महात्म्य - पृष्ठ ३.

७. सोलापूर समाचार ज्युबिली अंक पृष्ठ १६१.

८. गॅझेटीअर ऑफ द बाँबे प्रेसिडेन्सी सोलापूर - खंड २० - पृष्ठ २७५.

९. संशोधक त्रैमासिक राजवाडे इतिहास संशोधन मंडळ, धुळे. पृष्ठ १३४.

१०. सोलापूर शहराचा इतिहास-पृष्ठ १६२.

११. तत्रैव : सोलापूर समाचार ज्युबिली अंक पृष्ठ १६२.

१२. महाराष्ट्रराज्य गॅझेटीअर - इतिहास प्राचीन कालखंड १ - पृष्ठ ४३७.